

# Ad fontes!

Оксана Сліпушко

УДК 821. "10"

## ПЕРША ДЕРЖАВНО-ЛІТЕРАТУРНА ДЕКЛАРАЦІЯ РУСИ-УКРАЇНИ: ДО 980-ЛІТТЯ НАПИСАННЯ "СЛОВА ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ" ІЛАРІОНА

У статті проаналізовано проблему постановня декларації-проповіді доби українського Середньовіччя "Слова про Закон і Благодать" Іларіона. На основі аналізу літописних статей доведено, що найімовірнішою датою написання твору є 1037 рік. Акцентовано увагу на головних ідеях твору, зокрема його європейській спрямованості, відкриттях Іларіона в галузях філософії та суспільного мислення. Визначено статус твору як першої політичної та літературно-культурної декларації Київоруської держави.

*Ключові слова:* українське Середньовіччя, Київоруська держава, Іларіон, "Слово про Закон і Благодать", Софійський собор, свобода волі, свобода вибору, князь Ярослав Мудрий.

*Oksana Slipushko. First State and Literature Declaration of Rus-Ukraine: 980 Years of Ilarion's "Sermon on Law and Grace"*

The paper considers the issue of creating the declaration and sermon of Ukrainian Middle Ages epoch "Sermon on Law and Grace" by Ilarion. Based on analysis of the chronicle's records it is stated that the most credible date of writing this work is 1037. Attention has been paid to main ideas of the work, especially its European orientation and Ilarion's opinions in the fields of philosophy and social thinking. The work is determined to be the first political, literary and cultural declaration of Kyivan Rus state.

*Key words:* Ukrainian Middle Ages, Kyivan Rus state, Ilarion, "Sermon on Law and Grace", Sophia cathedral, free will, free choice, prince Yaroslav the Wise.

Постання "Слова про Закон і Благодать" Іларіона в середньовічній Київоруській державі засвідчило два моменти. Перший – утвердження нової християнської Русі в тогочасному європейському просторі. Другий – активне формування національного письменства, книжності як визначальних атрибутів тогочасного європейського державно-політичного та культурно-естетичного утворення. Цей літературний твір і перша державна декларація Русі виник у часи правління великого київського князя Ярослава Мудрого.

Загалом в українській історичній та історико-літературній науках дискусійним є питання щодо того, коли Ярослав Мудрий розпочав своє правління на великому київському столі. Популярна Вікіпедія називає 1016 р. У наукових джерелах звучать різні дати, починаючи від 1016 і завершуючи 1019 рр. Для з'ясування обставин і часу приходу сина Володимира Великого Ярослава на київський стіл звернімося до літопису "Повість врем'яних літ". Чому 1016 рік відомий як час приходу Ярослава в Київ в іпостасі великого князя? Під цим роком у літописі розповідається про боротьбу між синами Володимира за Київ. Тоді виступив Ярослав проти Святополка, великого київського князя, з іменем якого пов'язують убивство князів-братів Бориса і Гліба під час боротьби за владу після смерті Володимира Великого. Описується битва між військовими дружинами двох братів, а наприкінці говориться, що "переміг Ярослав. Святополк же втік до Ляхів. *Ярослав же сів у Києві на батьківський стіл*" (курсив наш – О. С.) [3, 623]. Звідси й дата 1016 рік як час вокняжіння Ярослава в Києві.

Проте далі під роком 1017 уміщена коротка стаття “Ярослав увійшов у Київ” [3, 623]. Тобто саме цього року Ярослав прибув до Києва, хоча підстави бути тут отримав ще минулого року. Така неспішність князя могла бути викликана його природженим дипломатичним хистом та обережністю. Адже Святополк був живий і кожної миті міг напасти на Київ. Очевидно, прийти відразу сюди Ярослав не міг, а готувався, збираючи дружину. Проте й дуже зволікати не став. Уже під 1018 р. оповідається, як Ярослав вирушив проти Болеслава та Святополка, маючи велике військо. Проте отримав поразку, і Болеслав відвоював Київ у Ярослава, котрий після того втік до Новгороду. Тут зібрав “воїв много” [3, 624], укотре готуючись іти вже на свій-таки Київ. Через конфлікт між Болеславом і Святополком перший утік, набравши здобичі, а другий почав княжити в Києві. 1019 р. відбулася вирішальна битва на річці Альта, де “була січа люта, якої ще не було на Русі” [3, 625]. Цього разу перемога Ярослава була вирішальна. Під час утечі Святополка спіткала смерть. І далі літописець зазначає, що “Ярослав повернувся [курсив наш. – О. С.] і сів у Києві, утер піт з дружиною своєю та показав перемогу і труд великий” [3, 627]. Тобто літописець наголошує, що це було повернення. Тож по суті роком вокняжіння Ярослава в Києві був 1017. Хоч уже 1016 р. було відомо, що це станеться. І літописець дуже чітко зафіксував послідовність цих фактів, показавши неминучість Ярославової влади в Русі.

Бачимо ще один факт на користь того, що вирішальним і роком вокняжіння Ярослава в Києві був саме 1017. Про це говорить перша декларація державної християнської Русі “Слово про Закон і Благодать” Іларіона. Дата написання твору дискусійна, про що скажемо пізніше. Тут знову прикличемо у свідки літописця. Автори та редактори “Повісті врем’яних літ”, очевидно, були знайомі з текстом Іларіонової проповіді, тож не могли оминати факту її написання. Тим паче що окремі уривки літопису тісно перегукуються із проповіддю, що дало підстави деяким дослідникам говорити про Никона як автора обох творів. “Слово про Закон і Благодать” засвідчило не тільки утвердження державної Русі, а й її високий духовний і книжний рівень. Статус Києва як центру такої Русі фіксується в літописі під 1037 р., де говориться, що “заклав Ярослав город великий Київ, цей город має Золоті ворота. Заклав і церкву митрополичу на честь святої Софії, премудрості Божої” [3, 633]. Далі подано панегірик князеві як книжній людині та слово похвальне книжці як путівникові на життєвому шляху. Саме таким дороговказом для Русі й русичів стало “Слово про Закон і Благодать”. Тож допускаємо, що проповідь-декларація була написана саме 1037 р. Оскільки багато літописних заміток склали сучасники, то очевидним є те, що стаття виникла під впливом твору Іларіона.

Сказано під цим роком і про любов до книг князя Ярослава, котрий “багато переписував їх і зібрав у церкві святої Софії, яку сам створив” [3, 635]. До того ж саме 1037 р. є найбільш очевидною датою освячення Святої Софії. У будь-якому випадку вважаємо, що дати написання “Слова про Закон і Благодать” й освячення Храму Премудрості тісно між собою пов’язані. Як бачимо, тут згадується Софія і як центр зібрання книг. Літописець міг писати так не про тільки закладений храм, а про місце вже обжите книгами і мудрістю – місце великої духовної сили. Виросла Софія там, де колись руські війська перемогли печенігів, і ті зникли як історичний феномен. С. Кримський наголошує, що офіційною датою заснування Софії є 1037 р., але це “швидше за все, дата освячення храму” [1, 28]. Великий філософ дуже точно визначив суть проблеми датування закладення й освячення храму. Адже в Софії є фрески і з 1018 р. Припускаємо, що Ярослав заклад Софію 1017 р. – саме того року, коли сів на великий київський стіл. Як колись матеріалізацією влади Володимира стала Десятинна церква, так Ярослава – Софійський Собор. Володимир заклад

Десятинну церкву 988 р., у рік його хрещення Русі (після Аскольдового), це був початок нової християнської доби. Ярослав продовжив батькову традицію. Він у рік свого сходження на київський стіл заклав Софію, ознаменувавши цим початок своєї епохи.

Тепер до дати 1037 р. як дати освячення Софії та написання “Слова про Закон і Благодать” прив’язується ще одна дата – 20-ліття Ярославового правління в Києві. Саме в 20-ту річницю свого сходження на великий київський стіл Ярослав освятив Софію, на цій урочистій церемонії майбутній митрополит Іларіон прочитав своє “Слово про Закон і Благодать”. Безперечно, що така проповідь-декларація могла бути написана до якогось моменту. І таким став рік 1037. Епоха Ярослава Мудрого стала золотим віком в історії Києворуської держави. Це був злет політичних та економічних основ, міжнародної політики й дипломатії, централізації колосальних обширів Русі, церкви, книжності, духовності, нової християнської особистості. Кожен здобуток держави Ярослава Мудрого – на часі. Початок (1017) його княжіння й утвердження (1019) перегукуються із сучасною Україною. І доба великого державника очікує на нове прочитання у 2017–2019 рр.

Ким же був той, хто написав твір, який заявив про Русь не тільки в себе, а й тогочасній просвіченій християнській Європі. Відомо, що спочатку Іларіон був пресвітером церкви Святих Апостолів у селі Берестові. Цю маленьку церкву на околиці тогочасного Києва відвідував Ярослав Мудрий. Імовірно, що Іларіон був його духівником. А ще недалеко від Берестового, над Дніпром, Іларіон викопав собі маленьку печерку, де згодом оселився засновник Києво-Печерського монастиря Антоній. Чому великий князь обрав саме Іларіона у свої сподвижники? Існує легенда, що Іларіон був позашлюбним сином Володимира Великого, тобто кровним братом князя. Проте найбільш вірогідним є те, що Ярослава в Іларіонові приваблював розум. Іларіон належав до тих людей, які були зібрані князем для здійснення перекладів і переписування книг при Софійському соборі. Н. Нікітенко наголошує, що Іларіон був сучасником не лише Антонія, а й іще князя Володимира: “Ніщо не заважає припустити, що Іларіон – сучасник Володимира, якого він називає “каган наш”, був з тих дітей “нарочитої чаді”, яких князь одразу ж після хрещення Русі віддав на ученіє книжне” [2, 209]. На думку Г. Подскальськи, Іларіон навчався у Візантії, зокрема на Афоні чи в Константинополі [4]. У будь-якому разі він мав блискучу освіту та глибокий розум. Тож зміг стати головним речником політики великого київського князя Ярослава Мудрого, його порадником і однодумцем. Ярослав започаткував формування Софійського гуртка книжників, першим і головним представником якого був Іларіон. 1048 р. він очолював руське посольство у Францію, зокрема в Париж, котре вело переговори про сватання французького короля до дочки Ярослава Мудрого Анни. Місія була успішна, і 1051 р. Анна стала дружиною французького монарха.

І цього ж 1051 р. Ярослав Мудрий уперше в історії Русі поставив на посаду митрополита русина за походженням – Іларіона. Певно, уже на цей час він мав абсолютну довіру князя. Літописець називає його “муж благ, книжен и постник”. Із приводу того, що поставлення Іларіона було здійснено інакше, ніж усіх інших митрополитів, тобто незаконно, без згоди константинопольського патріарха, свідчень немає. Натомість є відомості про те, що Ярослав відразу після весілля Анни попросив свого зятя та свата у Франції звернутися до візантійського імператора Костянтина ІХ, аби той посприяв призначенню на посаду митрополита саме русина Іларіона. Законність обрання Іларіона літописець засвідчив своїми словами, що сам “Бог князю вложи в серце” поставити його митрополитом. Даних про діяльність Іларіона як митрополита дуже мало. Відомо, що він освятив храм святого Георгія, збудований у Києві Ярославом

Мудрим. Разом із Ярославом вони здійснили певну реформу візантійського канонічного права, уклали перший збірник законів “Правда Руська”.

1054 р. помер Ярослав Мудрий. Під 1055 р. літописи пишуть про прибуття на Русь митрополита-грека. Існує гіпотеза, що Іларіон після позбавлення митрополичого престолу жив у Києво-Печерському монастирі як чернець під іменем Никон. Очевидно, що схимник Никон (у минулому митрополит Іларіон) був укладачем першого Києво-Печерського літописного зводу. У літописі “Повість врем'яних літ” говориться про похорони Ярослава Мудрого, де були присутні тільки попи, а про митрополита – жодного слова. Можна припустити, у 1054 р. Іларіона вже не було серед живих або він не був тоді в Києві. Найбільш імовірним є те, що Іларіон після смерті Ярослава залишив Київ, а незабаром повернувся й жив під іменем Никона в Києво-Печерському монастирі. “Степенна книга” XV ст. називає Іларіона “святим”, але документальних свідчень про це не збереглося.

Фактично, в проповіді-декларації подано головний політичний вектор Русі – Європа. Не Візантія, не Рим, а Європа загалом, у якій Русь незалежна й самодостатня. Хоч на той час іще християнство було єдиним, але тенденції до розколу через боротьбу Константинополя та Риму вже були чіткими. Залишалось всього пару десятиліть до офіційного розколу. Безперечно, Русі був ближчий православний тип християнства, адже прийняли ми його через Болгарію з Візантії. Проте тип і західноєвропейського мислення тут присутній. По суті Іларіон мислить у контексті єдиної універсальної християнської доктрини. Він осмислив на прикладі руської історії весь світовий історичний цивілізаційний розвиток. Історію людства руський книжник репрезентував у подіях його держави, у тому, як тут змінювалася віра. Це звеличення Вітчизни, що ввійшла в коло європейських народів рівноправним членом. **Своїм твором Іларіон розвинув ідею про Русь як християнську автократичну державу, котра ґрунтується на єдності духовної та світської влади.**

На нашу думку, твір Іларіона був написаний 1037 р., до призначення його на посаду митрополита. Творилося “Слово про Закон і Благодать” із нагоди освячення Софійського собору та було виголошене під час цієї урочистої й державного значення акції. Головним для Іларіона є пошук відповіді на глобальне питання: яку роль має виконати Русь в історії християнської цивілізації? Для духовного розвитку держави мало вирішальне значення розуміння Іларіоном свободи волі, що було протилежне античному (язичницькому) культу “сильної особистості”. “Нова людина” Іларіона була вільна у виборі шляху, який міг вести і до спасіння, і до падіння. Так уперше була поставлена проблема вибору. Людина могла обрати як поклик Благодаті до праведності, так і сатанинський поклик до спокуси. Під Благодаттю виступає Божественна сила, що вказує шлях до добра. Людина вільна як у виборі шляху, так і у відповідальності. Прикладом такого вільного вибору є князь Володимир, який охрестив Русь, спонуканий голосом Усевишнього, “добрим смислом і добрим умом”. Морально зумовлена свобода волі та єдність усіх племен і націй – це стимул до виходу з рабства Закону до Істини. У філософії античного мислителя Платона гармонію творили Розум, Мужність і Розсудливість, а в Іларіона її складають Благодать, Свобода волі та Совість. Це був вражаючий крок уперед, прорив у філософській думці середньовічної Європи, який здійснив руський мислитель Іларіон.

Одні дослідники заперечують політичну спрямованість “Слова про Закон і Благодать” проти будь-кого й добачають у ньому тільки утвердження нової віри, християнської церкви та руської державності з метою підготовки канонізації Володимира. Твір Іларіона визначають як суто проповідницький, догматичний, урочисту академічну промову, спрямований проти Візантії, написаний для утвердження ідеї автокефальності руської церкви тощо. Уважаємо, що в пам'ятці є всі ці елементи. Але ж саме це й мало зачіпати

політичні й духовні прагнення Візантії як світової імперії. Головна ідея “Слова про Закон і Благодать” – це утвердження рівних прав для всіх християнських народів. Іларіон акцентує увагу на силі руської церкви, її рівноправності у світі греко-візантійських церков. Руський книжник говорить про співвідношення між Законом і Благодаттю, розглядаючи в цьому контексті головну проблему середньовічної церкви – співвідношення між Старим і Новим Завітами. Іларіон категорично не погоджується з тезою про те, що лише греки є богообраним народом. Він переконаний, що всі народи рівні перед Богом, тому мають однакові права на власні державу та церкву. Ідейна еволюція, репрезентована в “Слові про Закон і Благодать” Іларіона, має такий вигляд: від рівності всіх християнських народів – до рівності Київської Русі поміж іншими державами та народами. Твір відображає ідеологію Ярослава Мудрого, репрезентовану посередництвом індивідуального художнього осмислення письменником Іларіоном визначальних її положень.

Мета, яку ставить перед собою Іларіон, – з’ясувати й утвердити статус новоохрещеної Русі в контексті сакраментальної та сучасної йому історії. Іларіон черпає аргументи із трьох сфер, фокусуючись на кожній окремо – теоретичній, історичній, персональній. Він іде через історію від теології до біографії. Це політичний і літературний маніфест, котрий автор талановито оформив як церковне послання. Митець говорить мовою християнських символів Старого і Нового Завітів, утверджуючи водночас домінуючі ідеї культурної політики та ідеології Ярослава Мудрого. Однодумець і сподвижник князя утверджує своїм твором прагнення Руської держави й церкви до незалежності. Іларіон дає власну інтерпретацію образу Ісуса Христа як боголюдини та розвиває вчення про Київ як “третій Рим”, “новий Єрусалим”. Отже, він визначає дві головні ідеї свого твору – прагнення проникнути в суть християнської релігії, що втілюється в образі Христа, й утвердження незалежності Русі від Візантії, що знайшло своє відображення в образі Києва. Деякі дослідники головний зміст твору вбачають у його першій частині, де протиставляється Старий і Новий Завіти, уважаючи його полемічним, спрямованим проти єврейського вчення. Але це був лише літературний прийом, котрий використовували візантійські богослови. Натомість для Іларіона важливою є частина, присвячена похвалі князя Володимира, оскільки книжник дбав про необхідність його канонізації. Ця частина написана в дусі національно-патріотичному. Якщо візантійська традиція справу запровадження християнства приписувала грецькому впливу на Володимира, то Іларіон наголошує на визначальному значенні особистого рішення самого князя. Так Русь за власним бажанням обрала європейський вектор як головний у своїй політиці.

2017 р. виповнюється 980 років від часу написання “Слова про Закон і Благодать” – від миті вибору Україною-Руссю європейського вектора й офіційного його проголошення в державному документі.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. *Кримський С.* Ефект високого неба // *Сила м’якого знака, або Повернення Руської правди.* – Київ: Вид-во ТОВ “Українська прес-група”, 2015. – С. 20–47.
2. *Нікітенко Н.* Собор святої Софії в Києві. – Київ: Техніка, 2000. – 228 с.
3. “*Повісті врем’яних літ*” / переклад В. Яременка // *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Руси епохи Середньовіччя IX–XV століть* / Упорядники В. Яременко, О. Сліпущко. – Т. 1. – Київ: Аконіт, 2002. – С. 460–781.
4. *Подскальски Г.* Християнство и богословская литература в Киевской Руси: 988-1237 гг. – Санкт-Петербург: Византинороссика, 1996. – 572 с.

Отримано 23 березня 2017 р.

м. Київ

